

DOMBOK, HALMOK, KURGÁNOK

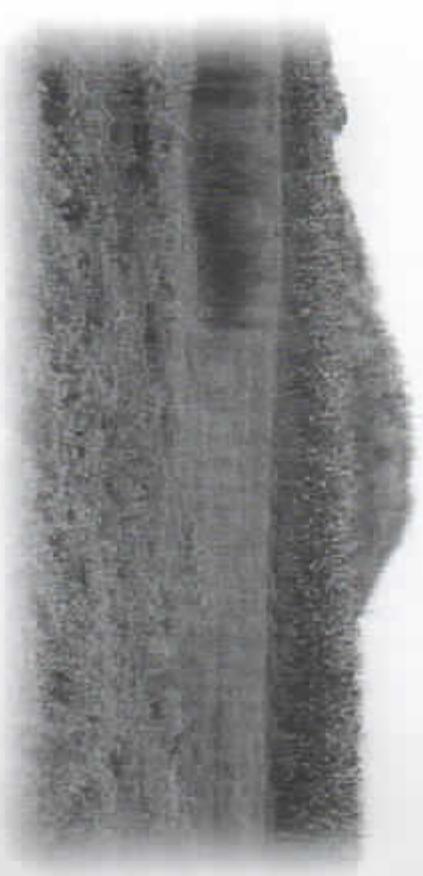

HÁJDÚ-BIHAR MEGYE
MESTERSÉGES KIEMLÉKÉSEI

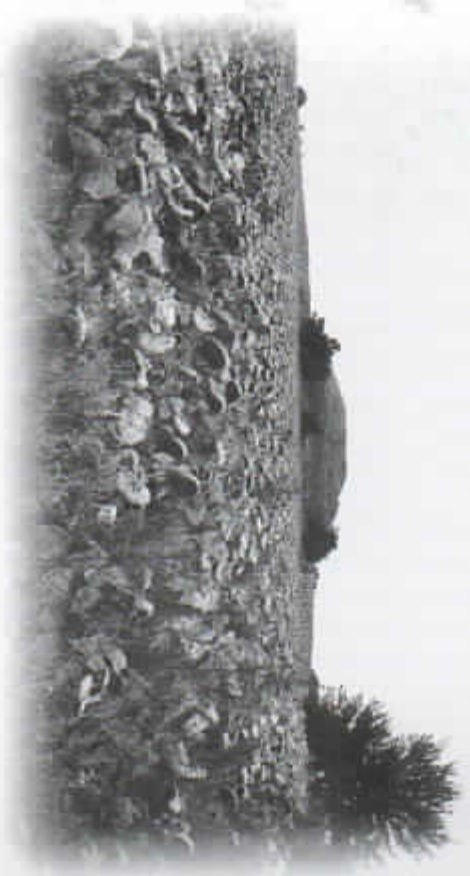
A DÉL-NYIRSKA, BIHÁRI ÉS A DÉL-KELETI MEGYEK
KÖZÖS MŰVÉSZETI ÉS KULTURÁLIS EGYESÜLETE
1996

sz/20- kilele!

A sátrindi Lénárd-halom

A sátrindi Lyukcs-halom (Kincses-halom)

DOMBOK, HALMOK, KURCÁNYOK

HAJDÚ-BIHAR MEGYE MESTERSÉGES
KIEMELKEDÉSEI

A DÉL-NYÍRSÉG-BIHARI TÁJVÉDELMI EGYESÜLET
KIADVÁNYA

A MILLECENTENÁRIUM ÉVÉBEN
1996

A kiadvány támogatói

DEBRECEN MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA
KÖZÉP-ÉS KELETEURÓPAI RÉGIONÁLIS KÖRNYEZETVÉDELMI
KÖZPONT

A kötetet szerkesztette

GYARMATHY ISTVÁN

A kötetet lektorálta

FINTHA ISTVÁN
M. NEPPER IBOLYA
MÓDY GYÖRGY

Fényképek

BALOGH ZOLTÁN

A címlapon a Gyilkos-halom Földes és Derecske között.

A hátlapon a zselentéri középkori templom romja egy ősi halom tetején
és a lényegében elszántott Mogyorós-halom Földes határában.

Tartalomjegyzék

Gyarmathy István

ELŐSZÓ

5

Buka László

HAJDÚ-BIHAR MEGYE JELES KIEMELKEZÉSEI
IRODALOM A HALMOKHOZ
IRODALOM A FÖLDVÁRAKHOZ
A KIEMELKEZÉSEK LISTÁJA

7
23
24
25

Papp László

DEBRECEN KÖRNYÉKE HALMAINAK (KURGANJAINAK)
NÖVÉNYZETE

29

E'ŐSZŐ

„Minden más táján a világnak szent dalnok let volna belőle” írja Ady a Hortobágy poétája című versében. Így van ez nagyszertű, kiemelkedő őstörténeti, természetrajzi és tájképi jelentőséggel bíró emlékeink, a hal-
mók esetében is. A világ más tájain feltűnő gondoskodással ővják a hasonló értékeket, amik megtekintéséért bármész turisták ezrei hajlandók mélyen a zsebükbe nyúlni. Nálunk jobb esetben az ismertetlenség homályában lé-
teznek, rosszabb esetben homokbányává, szeméttelappé, szántóföldek egyre laposabb dombocskáivá válnak ezek a felbecsülhetetlen értékű, a történelmi hajnalán emberkéz által emelt „földpiramisok”.

„Negyven évszázad tekint le rájuk!” - lelkesült Bonaparte Napóleon egyiptomi hadjárata idején, amikor a méltán híres gízai piramisok mellett haladt el fáradt serege. Négy évezred ősi kultúrétegeit szagallja, tépi évről évre ekéd! - mondhatnánk a halmokra is felkapaszkodó traktor ve-
zetőjének itt a Nagyalföldön. Ideje véget vetni ennek az érzéketlen pusztításnak! Tennünk kell azért, hogy a még viszonylag épen maradt néhány száz halmunk az utánunk következő ézredévben is méltósággal őrizhesse múltunk emlékeit, hirdethesse, hogy a XX. szd. végének ma-
gyarsága végtére észbe kapva, felelősséget érez immár a természet és a régimúlt értékei iránt. Talán az utolsó utáni pillanatban a törvényhozók is
feléleszmélek, hiszen új törvényünk a természet védelméről paragrafusba foglalja minden halom védelmét. Ám a törvény írott malaszá marad, ha
nem vesszük számba még meglevő halmainkat, ha nem ismerjük azokat,
s ha a gazdálkodók, a falvak lakói, a helyi hatóságok nem becsülik őket
értékük szerint. Nagy felelősség hárul hát a tulajdonosokra, a helyi ön-
kormányzatokra, s a társadalom minden tagjára!

Azzal a reménnyel bocsájuk újára ezt a kis könyveskét, hogy me-
gyünk halmainak bemutatásával közelebb hozzuk nemzetiünk ezen elfe-

ledett kincseit az egyes települések lakóhoz, azokhoz, akik nap mint nap látják őket, tapodnak rajtuk, s bíznak benne hogy ha megismerik jelenlőségüket nem lesznek restek tenni védelmükért. Számunk az Ön segítségére is!

Debrecen, 1996 őszén, a Honfoglalás 1100. évében

Gyarmathy István
a Dél-Nyírség Bihari Tűjvédelmi Egyesület titkára

Buka listázó
Hajdú-Bihar megye
jelkes kiemelkedései

I. A KIEMELKEDÉSEK CSOPORTOSÍTÁSA

a.) Tell

Több rétegű lakóhalom. Nálunk az újkőkori (neolitikum) fejlődés második-harmadik szakaszában jöttek létre. A rézkorban a tellek néptelenek, majd e steri rétegekre települt bronzkori kultúrák lakóié. A bronzkorban újabb nagy tellek is keletkeztek, nemcsak a régiek életlek újja.

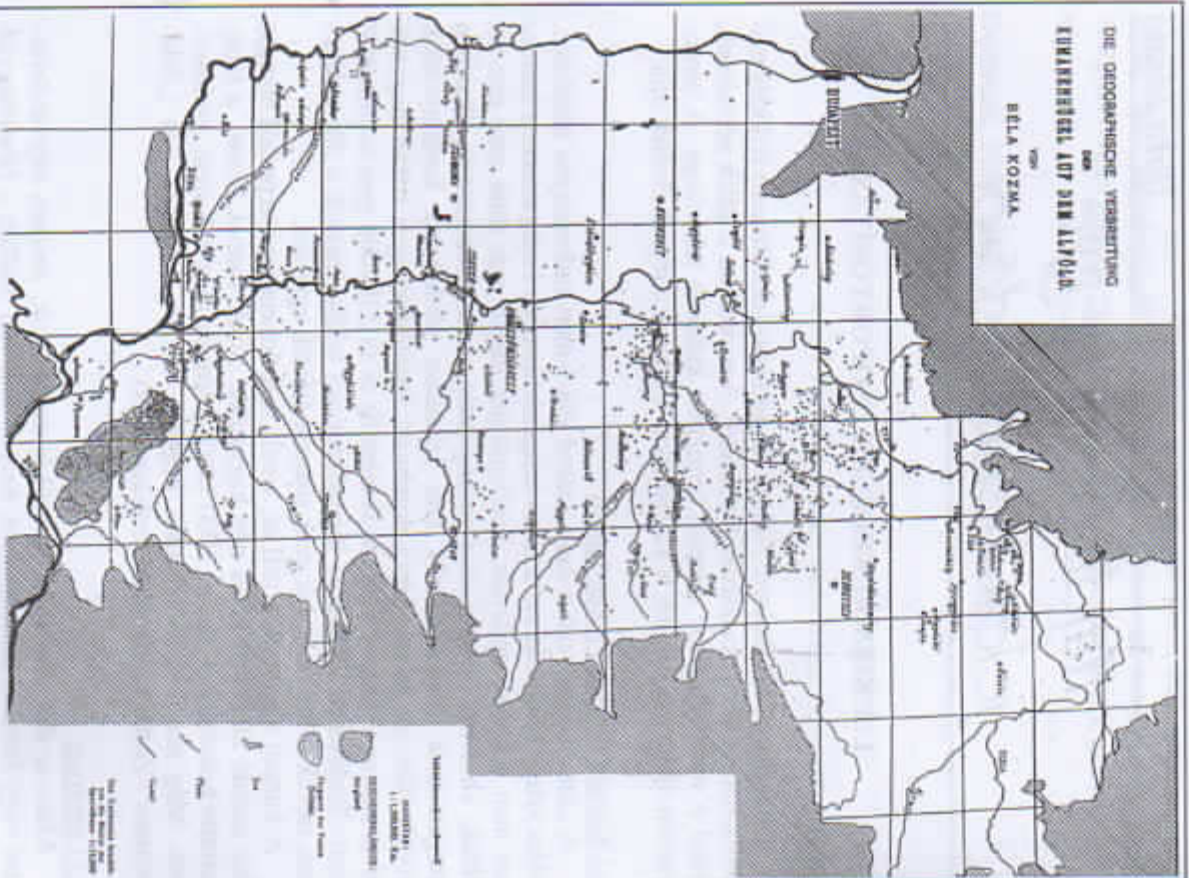
b.) Kurgán (korfány), kun-halom

A „kun-halom” szó a múlt század óta ismert tudományos körökben. Mára szinte mindenki ezt a téves kifejezést ismeri. Pedig ezeket a halmonkat nem a kunok építették, betelepítésük idején már több ezer éve ott állnak, ahol ma is látni őket országsszerre. A mi vidékünkön általában kurgánoknak (kípcsak-török szó, jelentése: sír-halom), korfányoknak hívják őket. A falvak népei dombnak, halomnak, igen ritkán hegynek hívja ezeket a sokszor még ma is jelentős és az Alföldön igen szembetűnő kiemelkedéseket. Többfeljára kiemelkedéssel találkozhatunk a sík vidékeken, nevük is többféle, bár ezek sokszor átledik egymást.

A kurgán a halomok közül az, amely a Kelet-európai steppéről Nyugat felé haladó állattartó lovas nép hagyatéka. Sírok vannak benne, a talajszintbe beásva. Kb. Kr. e. 2000 körül jelennek meg a Kárpát medencében. Még ma is észrevehetően hegyes, csúcsos formájuk van („földpiramis”, Zoltai Lajos találó szóhasználat).

c.) Laponyvár

Alacsonyabb, általában hosszúka és magaslato, részben népvándorlás kori vagy korábbi temetkezések helyei. Sok van belőlük a Hortobágyon is.

1. Abt.

Kozma Béla: A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön
Földrajzi Közlemények, XXXVIII. kötet, 1910.

II. ELŐFORDULÁSUK, SZÁMUK, MÉRÉTÜK

a.) Nagy-Magyarország területén belül a Nagyalföld síkján találhatók. Ma kilenc megyében oszlik meg egyre fogyatkozó számuk. Kárpát-medencén túli társaik a hajdanvolt szkíta és hun területeken, elsősorban a nagy orosz síkságokon vannak elképesztő mennyiségben. Nyugat-Európában is feltűnnek, pl. Hollandiában hun-halmoknak hívják őket!

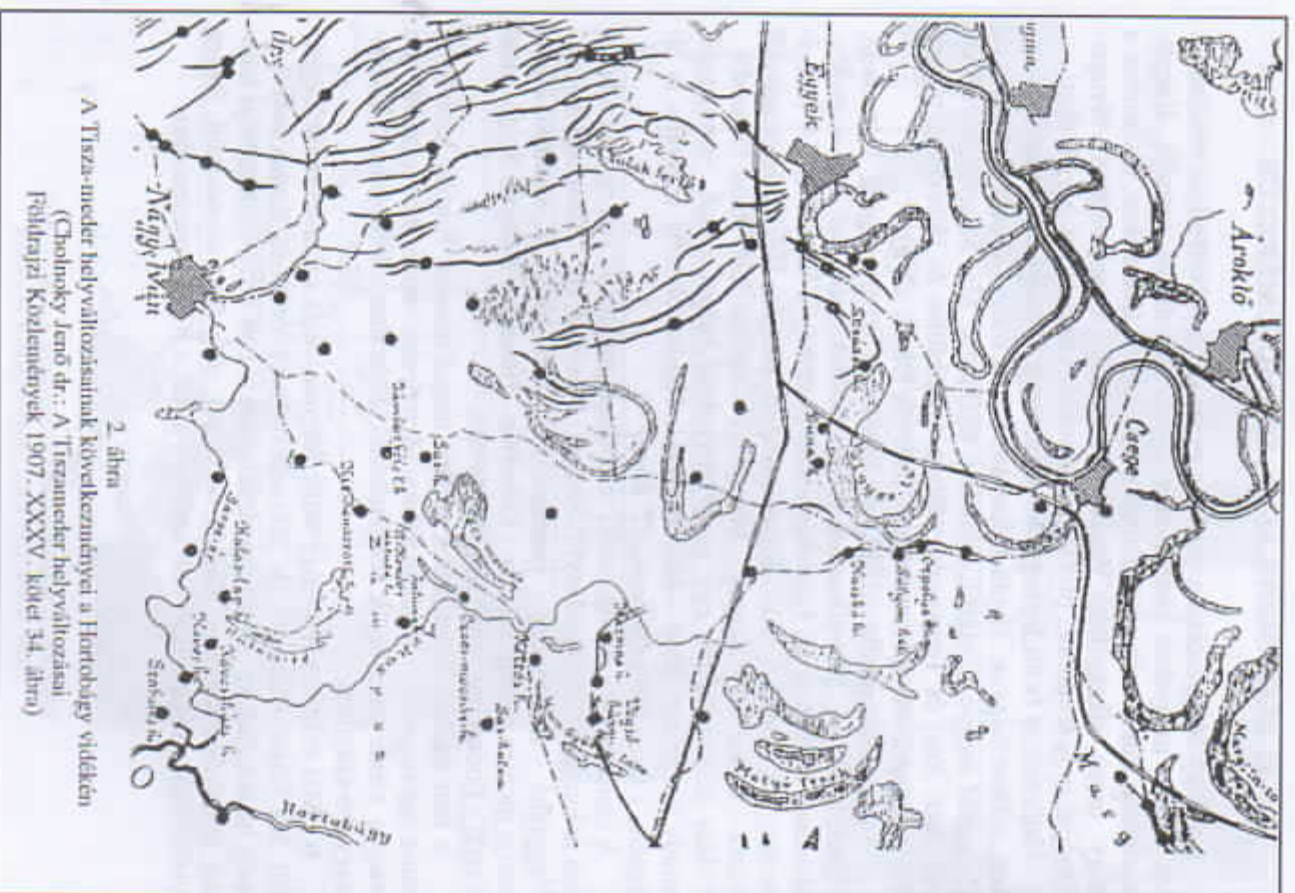
Határainkon belül legnagyobb számúban a Jászságban, a Nagykunságban, a Hortobágyon, Hajdú-Biharban, Békés megye északi területein és Csongrád megye tiszántúli területein találhatók. Mai határainkon túl elsősorban Arad és Temes megyékben, a Bánáiban és Bácskában tűnnek fel. A legsűrűbben a Hortobágyon lelhetők fel. (1. ábra)

Megyeinkben rendkívül sok van belőlük: Újszentmargita, Tiszacsécs, Egyek községek határaiban annyi van belőlük, mint csó után a gomba, akárcsak Nádasdvar és Hajdúszoboszló hortobágyi határaiban. A Debrecenhez (is) tartozó Tócsó-folyás nyugati partján Hajdúbosszörményről Józsa - Debrecen - Szepes - Mikepércs - Sárdud felé, majd Derecske - Földes az irány, íve egy nagy kiterjedésű halom-sornak, vonulatlak, amely Szepesnél Ebes - Hajdúszová - Hajdúszoboszló irányába is elágazik, s tart a Hortobágyra. (2. ábra)

A hajdani Nagy Sárdei északi települései mentén is van egy igen hosszú halomsor. Püspökladánytól Szeres - Sárdudvari - Biharmagybajom - Nagyrábé - Bakonszeg - Berettyóújfalú íven, mely a Berettyó északi partja mentén Szentpéterszeg - Gáborján - Hencida - Konyári Sósó, majd Eszár - Pocsaj irányában húzódik tovább.

A fent említett halomsorok mellett még Kismarja, Konyár határaiban tűnik fel nagyobb számúban halom. A nyírségi területeket leszámítva a megye szinte mindegyik településének határában előfordulnak kisebb-nagyobb számúban.

b.) Mai számukról éppúgy viták folynak, mint valamikori sűrűségükről. Ma Hajdú-Biharban kb. 500-nak tudjuk a nevét és pontos helyét is, még ha sokójuk az elmúlt évszázadban el is tűnt a tájból, de a régi katonai felmérések térképei alapján be tudjuk még őket azonosítani. Régen valószínűleg sokkal nagyobb számúban álltak a Kárpát-medencében.

c) A kurgánok ma 5-10 m magasak általában, régebben feltehetően kb. másfél-szer nagyobbak lehettek. Átmérőjük kb. 50-90 m, alaprajzuk többnyire a körhöz közelítő ovális alak. Magyarországon legnagyobb kurgánja a békésszentandrás Gődény-halom. Hajdú-Bihar legnagyobb halmai közül csak néhányat említek most meg ízeitől: a berettyóújfalui Korhany-halom, a debreceni Nagysándor-halma (Kokasó) és a Kamardó-halom, a földesi Nagy Gyopárosi-halom, a gálborjányi Hegyes-halom, a hajdúböszörményi Csépe-halom, a konyári Kis- és Nagy Korhany, a sátrádi Lyukás-halom, a tiszacsegei Sólom- és Fülágórház-halom, stb.

III. BETEKINTÉS TÖRTÉNELMI(N)KBE. HOL ÉS HOGYAN KÉSZÜLTEK?

A kurgánok mesterséges eredetűek, igen ősi korok történelmének tanú, népek fontos vezetőinek temetkezőhelyei. A múlt században, amikor módszeresen kezdték el kutatásukat, volt olyan nézet is, amely természetesen eredetűnek vélte őket.

Elég volt az első kutatók és ez az elgondolás végleg a múlté lett. Az ősi kurgánok között 2-3 ezer évesek is vannak! Ne feledjük, ez alig kevesebb, mint a hatalmas és méltán híres piramisok kora! A Kárpát-medence őstörténelmének legfontosabb emlékei. A csúcsosabb formájúak a steppei lovas népek kurgánjainak rokonai. Lovas-pásztor népek sírhelyei. A sírok a legtöbb esetben nem a halomban, hanem az eredeti talajszint alatt vannak. A kurgánok tekintélyes részét az az emlelt szint általában nem volt vízszintes, hanem a természetadta kiemelkedéseket használták alapul. Ezek a kiemelkedések szinte minden esetben vízjárás közvetlen közelében, vízjárta ártokok mellett vannak, így mai magasságuk relatíve még nagyobbak tűnik a száraz medrek miatt, mint keletkezésük idején.

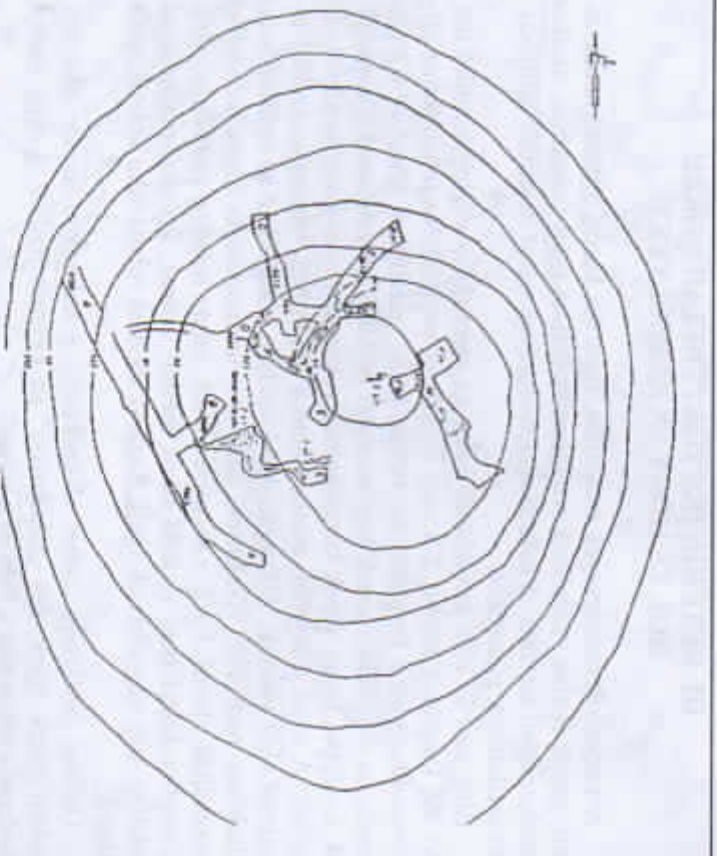
Gazdag tántáziájú ember elképzelheti: e halomban hajdan átkozati, halotti tűzek égtek, így „talalkozott” itt egymás mellett a négy ismert őselem: a tűz, a víz, a föld és a levegő.

A kurgánokban sírok vannak, de sokban kora-Árpád-kori templomrom található. Négy Hajdú-bihari halom érdemes régészeti szempontból röviden megemlíteni, mert ezek lelőlei a legismertebbek:

a.) Hajdúböszörmény - Józsa határban áll a *Csepei-halom*. Innen került elő 1858-ban a „hajdúböszörményi bronz kincs”, több kard, sisak és edény.

b.) Hencida központjától 1,5 km-re északra, a konyári földúton, a *Szerdek-halom*ból került elő a század elején egy igen értékes honfoglalaskori temető. A leghíresebb leletek a fő-zabla és a halánték-korongok.

c.) Pusztóklády határában állt még nem is oly régen a *Kincsesdomb* (Nyakvágószék-halom), mely kényszerű feltáráskor (telüljáró építéséhez hordták el) egyedülálló „lelet” került elő, ti. hosszú métereken át a kurgánon belül földalati, alacsony, kazamata-szerű járatok rendje. A hídfőtől és elpusztította ezt a világörökség leletet. (3. ábra)

3. ábra
Pusztóklády-Kincsesdomb - régészeti ábrák helyszínrajza
(NEPPER István: Okkerárok temetkezési Pusztóklády Kincsesdombon. DMÉ 1976
Dk. 1977)

d.) Sárréudvart határában állt az *Őr-halom*, a hajdani Nagy Sárré északi részén. 1986-88 között történt a leletmentés, aholis rézkorvégi, korabronzkori sírok leletei is kerültek elő.

IV. FUNKCIÓK, AVAGY MIRE LEHET(ETT) EGY KURGÁNT „HASZNÁLNÍ”?

Ahány halom, annyi elképzelés létezik céljaik megítélésben. Ennek több oka is van, de a legelső ezek közül az, hogy ezek a híres, de mégis ismeretlen kiemelkedések sohasem voltak semmilyen tudomány (régészeti, néprajzi, botanika, földrajzi, természetvédelem, stb.) elsőszámú, vagy legalábbis igen fontos célpontjai, kutatási témái. Pusztulásuk megállíthatatlannak tűnik, mert még mindig közbülső a világ feléjük, vi-szonylag hatalmas számuk ellenére is. Szűk körökben ugyan, de azért egyre többen hallanak és tudnak róluk és sok helyen találkoznak megvéd-sük növekvő igényével.

Vizsgálódásunkat itt kétfelé kell választanunk. Vannak elsődleges funkciók és másodlagosok. Az elsődlegesek a közvetlen célra mutatnak rá, a másodlagosok pedig arra, hogy mennyi meglepő élethelyzetben „használták” őket a történelem során. Ezek a funkciók a kutatások hiánya következtében sokszor csak feltételezések, melyek valószínűsége tág határon belül mozog. Mindegyikkel meg kell azonban ismerkednünk!

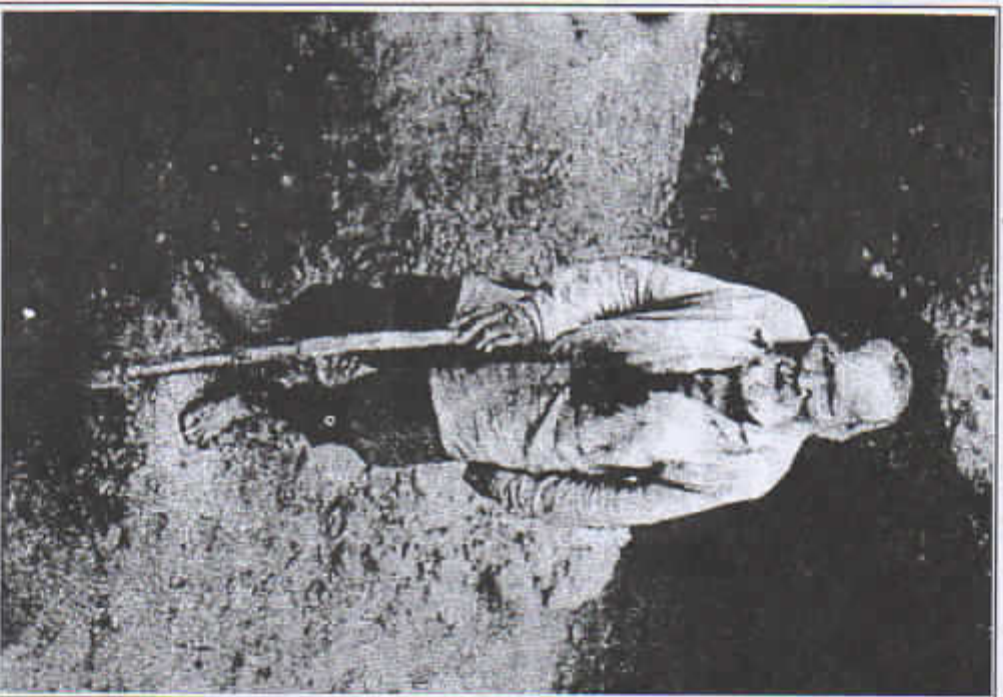
Elsődlegesnek mondható funkciók:

a.) A kurgánok temetődombok, hosszú évezredek népei vezetőinek és családjainak *sírhalmjai*. Több ezer éves kurgánok felszínhez közeli rétegei rejtenek folyamatos rátemetkezéseket.

Speciális esete a halmoknak az ún. *test-halom*. A néphagyomány szerint ezekbe tömegsír kerülhetett a tatár- és törökidők korából. A me-gyében is több van belőlük, pl. a hajdúházi Testhalom. A sírokhoz sokszor mesés kincsek képzete is társul. A sírblokk kora a halmok korá-val megegyező. Ma igen sokat „Lyukas” melléknevet illetnek nagy bolygatottságuk miatt.

Amatőr kutatók között máig fennmaradt neveket ismerünk. Leghíre-sebb közülük a tiszafüredi Pénzadó Pista (*4. ábra*) és a váncsodi Pénzadó Balogh Sándor. Kincskeresésüknek igen ősi hitvilágbeli mozzanatai van-nak. Ezek a sámánizmus világképének elemei (fogal születés, táos-élet, időjárás megváltoztatás, jóslás, kincslás, stb.). Ezek közül való a spon-tán álomlás által való kincskeresés, mely elsősoiban Átilla-kincsét és sírját igyekszik e meglepőnek tűnő, mégis valóságos módon megtalálni.

Az ország több pontján (Türkeve, Jászalsószentgyörgy, Dombszegháza) ismertek ilyen történetek. Megyénkben a Nagy Prodi-halomnak van ilyen hagyománya a század elejétől.

4. ábra
„Pénzadó Pista”
(Néprajzi Lexikon)

b.) A kiemelkedések között többnél felvetődött az a gondolat, hogy ezekben pogány áldozóter lehetett. Püspökládány határából ismertünk egy

ilyen nevet: Balvány-halom, mely elmondja hajdani funkcióját. A kutató-sok gyér volta ellenére a korábbi Szovjetunióban áldozótereket találtak. Az eddigi „ráérzések” meglepő eredményekben oldódtak fel. Megyénkben ma két olyan „hegyet” (nagyobb dombot) lehet találni, aminek előneve „Tűzörfő”, amely a tűz mindenkorai fontosságát utal. Az egyiket az elmúlt évben homokbányának használva elhordták...

Kereszténység-korabeli szent helyek maradványait tartalmazza nébány halom. A templomok alapfalai őrződtek meg pl. a pallagi, ohati, zámi, ebesi, szentgyörgymacsi középkori falvak elpusztult egyházakból. A templomok körül temetők voltak. A múlt emberc felhasználta a régebbi korok hagyományait.

Viszátérve dombjainkhoz, vannak olyanok, amelyek fából és földből épített sáncokat, árkokat rejtettek. Ezek nagyobb alapterületű földvárak. X-XI. századi nemzetségi központoknak és monostoroknak is helyet adtak.

Másodlagos funkciók, melyek sora szinte kimeríthetetlennek tűnik.

a.) A középkori és újkori településhatárok vitait sokszor a határban álló halmok döntötték el. A határok töréspontjait a halmokra helyezték, míg vonalait többször árokkal is jelölték, sokszor még a halmokon keresztül is húzták őket. Így váltak a több ezer éves halmok *határhalmokká*, jó támpontok voltak a síkon a viták elrendezéséhez. Ahol „hányzó láncszem” akad a határhalmok sorában, oda kicsi, de látható földhányást emeltek. Ez tehát nem kurgán, csak pusztai föld. A határhalmokkal kapcsolatosan sok régi, a népi bölcsességet élénken megmutató történet volt még a század elején is forgalomban.

b.) Nehány falu határában Akasztó-dombot találunk. Népdalunk között több is szól arról, hogy „kerék halmon akasztófa”, vagy „dombra állítottak az akasztófa”.

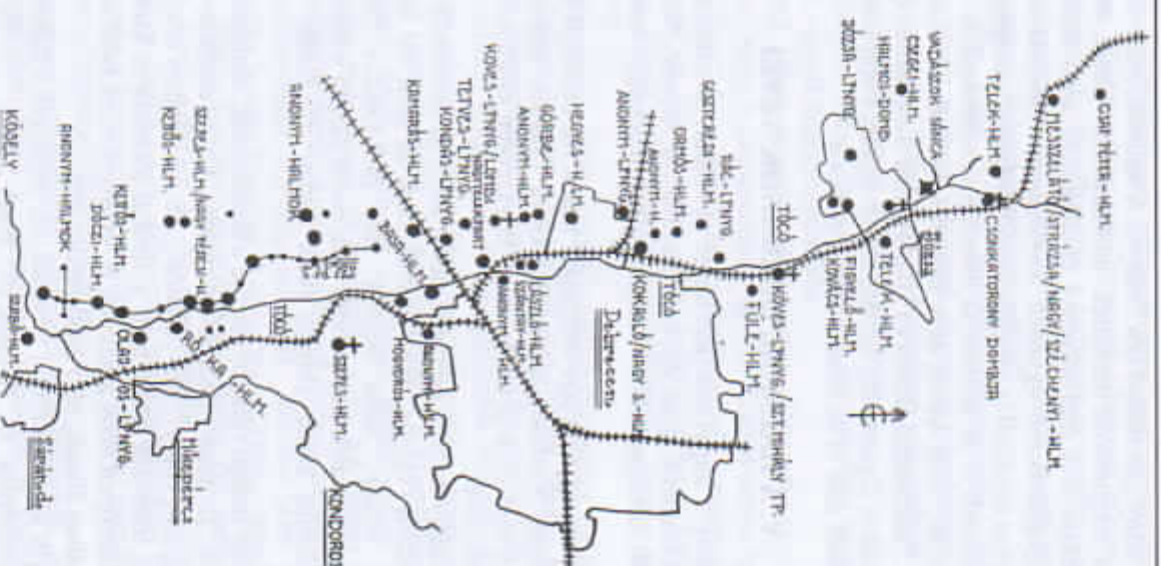
c.) A határban puszták, mezők, síkok „hegyei” a kurgánok. Az az 5-10. esztendő több méter, amennyire itt megemelkedhetünk elég arra, hogy átláthassuk a környezetiunket, akár azért, mert a jóság messze van tőlünk, vagy ellenségtől, farkastól kell tartanunk, vagy éppen a csillagokat és Napfelkelét/nyugtát nézzük. Ez a halomnyi magasság, ha hegyi embernek neveléses is, mégis a megemelkedettség lehetőségének színtere. A *fizikai emelkedésről* nemigen érdemes bővebben beszélni, de a szellemi mindenképpen fontos.

d.) (5. ábra) Elképzelhető talán, hogy a hajdan erősen vízjárta területek lakható „szigetét” a halmokról elinduló információk, hírlancok kötöttek össze, melyeket a földvárakból irányítottak. Erdélyben és a magasabb hegyek között a mai napig ismert a hírek továbbításának az a változata, hogy a magas és emelt nehezen átférhető hegyek völgyén, szurdokain keresztül a hegyoldaltól visszhangzó szó hosszú kilométereken keresztül képes tisztán és érthetően „közlekedni”. Ezt az elvet nemcsak ismerték, de használták is a veszélyek idején. A támadások híre ilyen módon (is) eljuthatott az ország belseje felé. A hegyek elfogyásával, a Nagyalföldre költve a hírlanc a halmok rendszereit használhatta. Éjjel tűzzel lehetett üzenni, nappal pedig füstjelzésekkel. Ezekre ma is több halm neve utal (Dobó, Tűzvár, stb.) Elképzelhető a fenti felsorolások majd minden pontja esetén, hogy több halm is egy-egy nagyobb rendszer eleme. Létrejöttének egy oka volt csak: a hírlanc alkotóelemének lenni. Fel kell tehát itt a figyelmet a következőkre hívni:

- lehet, hogy a halmok eredetileg csak elsődleges célokra épültek (sírok), de:
- feltételezhetjük, hogy az elsődleges és másodlagos funkciók már a kezdetek kezdetén együtt működtek;
- valószínű tehát, hogy egy halm sohasem volt csak egy feladatra „hangolt”, vizsgálata során figyelni kell venni a ma még furcsa kérdésfelvetéseket is.

e.) Mai, természeti alapjából kizuhant világunk alapvetően kettős célból használja még meglevő halmjainkat:

- Az út- és egyéb építkezések akadályként vagy egyszerű földkupaként találkoznak vele. Az építkezések elhordják, elrombolják őket, még ha nyilvánvaló is, hogy csontok, leletek kerülnek elő a dózerek munkája után. Régész a leginkább esetben látja ilyenkor a földhányásokat. Leendő pusztításukat feltűrt jelentőségük miatt is mindenképpen meg kell akadályozni! Házak építéséhez, gódrók, árkok betemetéséhez, feltöltéséhez kiváló minőségű föld nyerhető könnyen a halmokból. A mai technika 1-2 nap alatt elhordja a legnagyobb halmokat is, még mielőtt közbe lehetne avatkozni. A legnagyobb veszély: az azonnali szerzés, a hirtespolás folyamatos vágya. Az erkölcsi nélküli világ nem érti az aggodalmakat...

5. ábra
A Tócsa-csalomna völgyének halmjai
(a szerző rajza Zoltai térképének felhasználásával)

- A másik irány „az utolsó óra” iránya. A halmok, mert szízeként kiemelkednek a megművelt területet monokultúrái közül őrzik néhány négyzetméterükön is a régi növény- és állatvilág apró elemeit, a mára igen-igen megfogvatkozott egyedek, *kürtőzsumai*. Elhordásuk tehát már természetvédelmi okokból is meggátolandó! Magyarországon ilyen mefontólásból kezdtek el az utóbbi tíz évben a szisztematikus megvédeket Szolnokon dr. Tóth Albert neve fémjelzi első sorban ezt a fontos kezdeményezést. Tudommal Békés és Hajdú-Bihar megyékben (dr. Budan dr. Kálóczy István, Gyarmathy István, Orosz István, Papp László, Molnár Átilia) kezdődtek már el az ilyen irányú kutatások.

V. A HALMOK, KÜRGÁNOK NEVEI

Ahány halom - annyi név. Ezt hinné az ember, de nincs ez így. Van nek hasonló karakterű, azaz egyező „indítást” nevek. Nézzük meg a leglényegesebb szempontokat e tulajdonságok lehetséges csoportosításában!

a.) Sok halom egyszerűen önmagára mutat rá, önmagát nevezi meg, pl. Halom-domb, Kőhány-halom, Leponya (vagyis laponyag)-halom, stb. Vagy igen régi ez a névadás, vagy egyszerűen elfelejtette már mindenk a korábbi nevet.

b.) Van néhány halom, melynek nevével arról az emberről kapta az elmúlt évtizedekben (vagyis „friss” nevek ezek az igen ősi halmok életében), akinek telkén, háza helyén állt: pl. Lukács Sándor-halom (Derecske). Egyik-másik halom neve arra mutat rá, aki a halomhoz fűződő legenda szerint alatta alussza örök álmát: Pl. Kádár vítez-domb, Hencz-halma.

c.) A legtöbb halom (domb) jelzője a karakterére, alakjára, funkciójára utal. Ilyenek: Lyukás-, Szőrös-, Akasztó-, Űr-, Templom-, Kalvária-, Temető-, Golgota-, Nagy-, Kis-, Kettős-, stb. (A Lyukás nevek azt jelzik, hogy a halom többször ásták már, a sírokat többször is kirabolták.) Ide tartoznak voltaképpen azok a halmok is, amelyek azt a falut nevezik meg, amelyik határában állnak, pl. Pécsi-halom, stb.

d.) Az egyik legérdekesebb névadás az, amellyel a halom történelmi szerepére ismerhetünk rá. Ilyenek pl.: Basa-, Test-, Török-halom, stb. Sok halom jelzi nevében azt, hogy benne, körülötte fán, település állt valaha. Nevük: Telek-halom.

e.) Sok olyan halmunk van, melynek neve igen messzi távolba mutat a történelemben. Valószínűleg nem ismerjük a halmok eredeti neveit, de a nevek sokalmوندوak. Felvilágítják a halmokhoz tartozó szellemi háttér kultuszait. Érdemes tehát a bizonyosság ellenére is egy szellemi tornát áthalat is elkezdenni! Nézzünk néhány példát!

- Stráza-, Őr-, Láto-, Néző-, Figyelő-, Messzelió-, Tekintő-halom: magukért beszélnek, melyek a halmok stratégiái jelentőségét húzzák alá!

- Bálvány-halom: Püspökládány határában valamelyik kiemelkedés neve, jelzi: hajdan bálvány is állhatott a tetjen.

- Két gyönyörű név (Gabonlató és Kenyérváró hegyek) az Élet szentségének vágát őrzi megénkben.

- Végezetül álljon itt az egyik legérdekesebb névadás: Zoltai Lajos írásában jelzi, hogy a Debrecenhez tartozó Szepes-tanya egyik halma a „Santakata-álése”. Ez a gyönyörű és meglepő név a magyar csillagmitológia Siriusának (ü. Santakata) a neve! A Sirus a Nagy Kutya csillagkép jelcsillaga. Ebből több irányban közelíthetjük meg e névadás sokat sejtető rejtélyét.

- Erről a halomról várták, nézték e csillag feltünését, égi útját.

- Maga a halom *azonos a Siriuszal* itt a földön, tehát a halom és környéke a többi halommal nem más, mint a Sirus csillagkép és környezete földi vetülete, földi mása. A környék tehát csillagképpé, ahol minden halom egy jelentős csillag földi megvalósulása, materializációja. Ott az Oriont kell feltételeznünk és megkeresnünk a környéken. Miert e gigantikus térkép? Mert a halmok építőinek létfontosságú volt vallásuk istenség földre csatolása, az együtlés vele. Az Oriont sok kutatójuk a bibliai Nimrod ősapával, Átila és a hunok őseivel azonosítja...

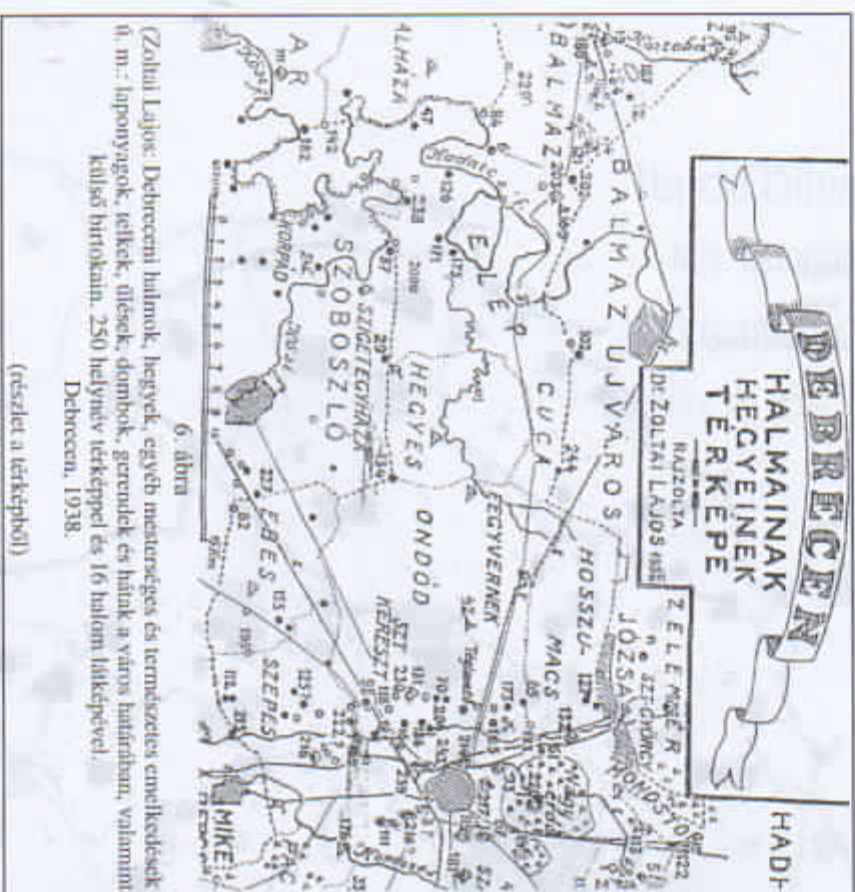
f.) Hagyományokat alig-alig ismerjük. Néhány jelcs frók (Szűcs Sándor, Györfly István, Füvessy Anikó, Barna Gábor, Szivós Béla, Kovács Ferenc, Mody György) még ismert néhány ősi történelmi róluk, s könyveikben kissé szétszórva, de megjelennek ezek. Diószegi Vilmos néprajzkutató és Zoltai Lajos debreceni múzeummegazató is észrevette e halmok ősi, még a keresztényiség előtti hitvilágunkat magában foglaló és azt érzékeltesen felmutató ízel. (6. ábra)

(Ez az írás része egy nagyobb lélegzetű tanulmányunk, mely a legfontosabb tudnivalókon kívül a halmokkal kapcsolatos történeteket is tartalmazza. A teljes anyag címe: Gondolatok arról, amit alig ismerünk és mégis szilföldünk hívunk. Az 1994-96-os halomkutatás eredményei.)

Hajdú-Bihar megye
ma ismert főbb
kiemelkedései
(halmok és földvárak)

Szerkesztette és rajzolta:
Buka László
1996-ban

- BALKANYI Szabó Lajos: Debrecen helynevei. Db., 1865.
BARNAI Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Akadémia. Bp., 1976.
BÍRO Lajos: Temploim és temetők. Szokimondó 1996/9
BORN György: A lathatatlan halom. Szokimondó 1996/9
BRASINSZKI, B.: Székia kincsek nyomában. Helikon Bp., 1985.
BUKA László: Csillagvizsgálók az Alföldön? Fénix 2., Debrecen, 1996., 25-32. o.
BUKA László: Gáborján, Hencida és Szanpéterszeg határainak jelei kiemelésével, ártani és földvárak. in: Örökségünk - Gáborján, Hencida, Szanpéterszeg (szerk.: Racz Zoltán) Debrecen, 1996.
BUKA László: Gondolatok arról, amit állig ismerünk és mégis szülőföldünk hívunk (Az 1994-96-os kurginkutatók eredményei) Szokimondó 1996/3-8. Szerk.: Kovács Gábor
CHOLNOKY Jenő dr.: A Tizsa-meder helyváltoztatásai. Földrajzi Közlemények 1907., XXXV. kötet, 381. o-tól és 425. o-tól.
DUDAS Gyula: Bácskai halmtok és földvárakról. Arch. Ért. XXIII. k., 4. sz.
ECSEDI István: Poros országunkon. Db., 1925.
FARAGY József és FÁBIÁN Imre: Bihari népmondák. Nagyvárad, 1995.
FÜVESSY Anikó: Petrázso Pisztrázhoz fűződő hagyományok. Tiszántúli Tanulmányok 3., Szolnok, 1988.
GÁZDAPUSZTAI Gy.: Jelentés a Hortobágy-Ártus Kertőhalom feltáráról. Bp. Rég. Füzetek Sor. 1. No. 18, 1965.
GYÖRFFY István: Alföldi népdal, Gondolat. Bp., 1983.
GYÖRFFY István: Föld és ember 1921.
GYÖRFFY István: Nagyknassági krónika. Karcag, 1984.
Hajluszoboszló monográfia (Szerk.: Dankó Imre H. Szoboszló 1975.)
JÓSA András dr.: Szabolcs megyei őshalmtok. Arch. Ért. XVI. k. 4. sz.
KOVÁCS Ferenc: Ártárvégi mondták. Az Ipolyi Arnoldi Néprótskola kiskönyvtára 1. kötet. Újkegyes, 1995.
KÖZMA Béla: A kunhalmtok elhelyezkedése az Alföldön. Földrajzi Közlemények, XXXVIII. kötet, 1910.
LASZLO Gyula: A honfoglalás magyar nép eltele. Bp. Muzsák, 1988. Hasamás.
MAC Cam, P.: Kelta mitológia. Corvina, 1993.
MARKAY János: Atila király. Ártárd király. Szeged, 1995.
MODY György: Nephagyomány és helytörténet. Bihari Dolgozatok 2. Berettyóújfalun, 1975.
NEPPER István: Alföldi földpáramtsok. Négyezentéves kurgink a Tiszántúlon. Összegeitő 1991. 4. sz. 41-42.
NEPPER István: Ásrtási jelentés Kaba-Cukorgyár (Tatártelek) 1978 Bp. Rég. Füzet. I. No. 31.
NEPPER István: Mégis vannak alagutak? Leletemtés a pusokladiányi Kincsedombon. Múzeumi Magazin 3, 1969. évf. 4. 34-35.
NEPPER István: Ökkrásítás kennekezés Pusokladiány Kincsedombon. DME 1976 (Db. 1977)
NEPPER István: Sárutvárti és kútyéke a XIII. századig. A Bihari Múzeumi Évkönyve VI-VII. Berettyóújfalun, 1991) 18-25.

- NEPPER Ipolya - SÖREGI János - ZOLTAI Lajos: Bihar halmai, Berettyóújfalui 1980. Kultúrelmélet a Bihar Múzeum Évkönyve II. kötetből, Bihar Dolgozói 7.
- NEPPER Ipolya - SÖREGI János - ZOLTAI Lajos: Hajdúsági halmai, Hajdúbszirmeny, 1981. Kultúrelmélet a Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. kötetből, Hajdúsági Közlemények 8.
- OSVÁTH Pál: Bihar vármegye Sárrei járás leírása. Nagyváradi, 1875.
- PAP Gábor: 16 pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet, Debrecen, 1993.
- PÉSTY Frigyes: Kéziratok helynévairól 1864., Bihar vármegye I., Db., 1996. Közteszi: Hoffmann István és Kiss Tamás a Db-i KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 65. szám, Szek.: Jakab László.
- RADNAI Miklós: A dombszegi Ártalja-hagyomány új megvilágításban. Békéscsaba, 1981. Kézirat gyűjtemény.
- RADNAI Miklós: A kétegyházi Gémcsöl-szeker alakú halomszeker tartalmi értelmezése. Békéscsaba, 1967. XI. 2. (kézirat).
- RADNAI Miklós: Feljegyzés: Gémcsöl-szeker elhelyezkedési halomszeker a békéscsabai kétegyházi réten. Csóvács halmai Dombszegi halmai, 1967. VII. 23. (kézirat).
- SZIVÓS Béla: Alföldi kincskeresők. Ethnographia 23., 1912.
- SZOKIMONDÓ - 1996. április-május-június-július-augusztus-szeptemberi számok, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata (Szek.: Kovács Gábor)
- SZÜCS Sándor: A régi Sárrei világa, Fekete Sas Kiadó, Bp., 1992.
- SZÜCS Sándor: Bányák, pandorok és egyéb régi híreségek, Magvető, Bp., 1969.
- SZÜCS Sándor: Régi magyar vízvilág, Magvető, Bp., 1977.
- TÓTH Albert: A kunhalomokról mai szemmel. Természeti Bíráló 5. évf. 1996/1. 32.
- TÓTH Albert: Szőlők mezei kunhalmai (Kultúrelmélet) I-II-III. A Szőlők Megyei Levéltár Évkönyve, Szőlők, 1988, 1989, 1990.
- VASZILJEV L. SZ.: Kultuszok. Kínában, 1977. Bp., Tao fejezet.
- ZOLTAI Lajos: Debreceni halmai, hegyek, egyebek... Debrecen, 1938.
- ZOLTAI Lajos: Ötletek Debrecen könyvében, 1922. Debreceni Képes Kalandár, 1922.

IRODALOM A FÖLDVÁRAKHOZ

- BONA István: Az Árpádok kori vármegye, Debrecen, 1995.
- CSORBA Csaba: Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődírményekről. Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen, 1974.
- FERENCZI Imre: A várak kizárólagos emlékei Hajdú-Bihar mondanivalójában. Déri Múzeum Évkönyve 1962-64. Debrecen, 1965. 243-265. o.
- ZOLYOMI Bálint: Földvárak, sáncok, halomszeker és a természetvédelem (A Csóvács-átok és az Alföld ősi művelészet) Természeti Világa 1969. évf. 55-56. o.

A KIEMELKEDÉSEK LISTÁJA

Néhány gondolat a halom-kataszter használatára

Ez a halom-kataszter azokat a Hajdú-Bihar megyei településeket és halomszekeret tartalmazza, amelyekben jelentős kiemelkedés (kurgán, halom, domb, földvár, templomrom) található. Ez a lista a nyírségi települések „hegyeit” (olykor ezeket is tévesen halomoknak hívják), a települések „mőkődő” templomromjait nem tartalmazza. A felsoroltak közül igen sok csak emlékként, csak nevében él már, mint korodokumentum, mert a hajdani kiemelkedés mára teljesen elpusztult. A lista ezek emlékeit is őrizze!!! Nevük pedig pedig álljon itt előttünk legalább „vád”-ként...

Vannak olyan esetek, amikor több nevű egy kiemelkedés. Ennek első sorban az az oka, hogy a nevek (mivel egyre kevesebben ismerik őket) „vándorolnak” és elfelejtődnek. Mára csak ez a megzavart kép ismert előttünk. Az is valószínűs probléma, hogy több elnevezéshez már nem tudjuk, melyik halom társítható pontosan, ezért is a fentebb említett feltevéstől. Ott is igen gyakran jelenkezik ez, ahol nagyon sűrűn vannak viszonylag kis területen „elszórva” a kiemelkedések (pl. Szepes, Tiszacsécsa-Ohal-Egyek)

A Hortobágyi Nemzeti Park területén belül gyakorlatilag védettek a halomok, akárcsak Debrecen két halma, a Nagy Sándor-halom (hajdani neve: Kokas) és a Kamarás-halom.

Emnek a listának a közreadásával arra ösztönözzük a feladással megáldott embereket, hogy konkrét lépéseket tegyenek halmaik ősi kiemelkedésének védelmében. Helyezzék minél hamarabb „helyi védelem” alá azokat, amelyeket még lehet! Szívesen vesszük, sőt: ezúton kérjük is minden önkormányzat, minden szülőföldjét szerető ember jelzését kiadványunkra vonatkozóan! Pontosságok esetleg hibásan jelzett halmai nével, egészítsék ki az általunk nem jelzettekkel! Köszönjük!

Értékesítési vár:

Buka László

rajzlatár, a lista összeállítója

4032 Debrecen, Halvany István u. 36. fsz. 3.

Tel: 06/52/347-022

Ányavallásai: Borsós-hlm. Tekezarva hlm (2 db)- „Teke-halmja”	Kerekő-hlm. Kiss-hlm. Nagy-hlm. Tennő-domb Zsombokos-hlm.	Tar-domb
Ártándi: Lencses-domb Farkas-domb/Kis és Nagy Zemlin-csúcs	Berekszőrtényi: Cigány-domb Domb-szőlők domb- ja/Buda-hlm. (?) Gyopáros-hlm. Hegyes-hlm. Korhany-hlm. Lyukas-hlm. Szék-domb	Biharnagybajomi: Akasztó-hlm. I-II Békás-hlm. Betyárváró-hlm. Csala/Csete-hlm. Csikó-hlm. Dobbi/Dobki-hlm. Dögös-domb Fekete-hlm. Görbe/Görbő/Görbe)-hlm. Hornvéd-hlm. (Szűcs Sám- dor felkelt)
Bakonszegi: András-hlm. Kádár vitéz-halom (Körtgyi-domb) Lengyel-hlm. Perjes-hlm. Aka-vár dombja	Berettyófalui: Andrásházi-hlm. Által-hegy Berta-domb Csomboros-hlm. Dusnok-hlm. Grecsős-domb Kertő-hlm./Kis és Nagy Korhany-hlm./Óstelep-2 db!	Bihartorda: Finta-hlm. Kő-domb
Balmazújváros: Benedéka-hlm. Gajdán/Kajdán-hlm. Halt/Kalt-hlm. Hoort-hlm. Károhozt/Nagy-hlm. Kertős-hlm. Mallom-hlm. Pápa-hlm. Szalka-hlm./Kis és Nagy Szék-határ/Szeg- határ/Cserpes-domb Szék-hlm. Szörös-halom (Kistacsilló- hlm.) Vinyvátás/Vinyó-hlm.	Korhany/Draga-hlm. Kő-domb Laponyag-hlm. Less-hlm. Róza/Kis Borzy-hlm. Nagy-hlm./Földvár! Néző-domb Ókórta/Ókörteszirtő-hlm. Pálócshlm. Pénke-hlm. Szalár-hlm. Török-hlm. Vertán/Jákó/Nagy Borzy- hlm.	Bolyi: Pét/För-hlm./Földvár! Csókány: Laponyag-domb Molnár-hlm./Káposztás- domb Sóvár-hlm./Kis és Nagy Szőlőskerti-domb (Cserpes-kert) Varga-domb
Bárdi: Bárdi/Bárdy-hlm. Futak-hlm. Kál-hlm. Kincses/Akaszó-hlm. Kő-domb Nyakvágó-hlm.	Bihardanesházi: Kállo-hlm./Halomszer	Darvasi: Állás-domb/Kis Alom-domb Barca-domb/Kis és Nagy Csontos-hlm. Dűs-hlm. Király-domb Kő-domb
Belső: Gépa Nyalmuzul Urszuj- hlm. Kerek-hlm.	Biharkecskesi: 2 db domb- Septely faluté (?)	

Pálunka/Palunkas-hlm. Papok-hegy/Pápati-hlm. Román-hlm. Testhalom (Bozód pstr.) Tennő-hlm. Urnás-domb	„Dő-é-nyes”-hlm./a tennő- tőben Hármas-hlm. Isztinó Kápolna/Bagosi-hlm. Kenderke-hlm. Kerekes/Kis Radó-hlm. Kertés/Kürtös-hlm. Közlont-domb Lőderke Lyukas/Inke/Kő-domb Lyukas/Sámsón-hlm. Mikó-domb Pálócshlm./Pálócza-hlm. Pergő-hlm. Radó-hlm./Kis és Nagy Saka (?) v. Taka (?) -hlm. Sátor-hlm./hegy Sós-hlm./Kis Szőlőskerti-domb Zafros-hlm.	Nagy Megyes/Villogó- hlm. Nagy/Földvár-hlm. Nyeges/Kenderes/Kenderes- hlm. Ohul apokálg-hegye Pap-hlm. Parajos-hlm. Pezempál/„Peszán”/Perti Fai-hlm. Sós-hlm. Stráza-hegy/Halász domb „Szencs” Szék-hlm./Kis, Nagy és Görbe Szeghatár/Szethatár/Szög- hlm. Tökös/„Kökös”-hlm. Vargás/Nyargas/Egerves- hlm.
Debreceni: Csegei-hlm./Halmas-domb „Vadászok sánc”/Földvár Füle-hlm. Gesztéri-hlm. Ornos-hlm. Kokas/Nagy Sándor- hlm. Hegyes-hlm./Nagy-domb Görbe-hlm. László-hlm. Szárnay-hlm. Kamarás-hlm. Basa-hlm. Mogyorós-hlm. Szepes-hlm./Nagy Pécsi- hlm. Úr-dombja	Szepes (Debreceni): Pis-domb Asót-hlm. Dinnyés-hlm. Szavár-hegy/hlm. Kertős-hlm. Santakata-tölés Vizes-hlm. Szakó Miklós-hlm. Kecyeres-hlm. Bodog-hlm. Balogh István-hlm. Róka-hlm.	Egyek: Asót-hlm. Csépeni/Cséh fertő-hlm. Csipő-hlm./Kis és Nagy Csontka-hlm./Kis Dinnyés-hlm. Dunadury-hlm. Egyek É-i domb/„skanzen” Fene/Lyukas-hlm. Földvár Gulyakút-hlm. Gyenger/Csót-hlm. Kálvária-domb Kétkő/Kétkőrt/Kétkőrt/ Nagyok és Kisokor hlm. Kismély/mér/ földes-hlm. Kölcse szék/Fel-hlm. Köncz/Köcs-hlm. Magos Határ-hlm. Mónus-hlm.
Derekesi: Akasztó-hlm. Babina Bak-hlm. Boros/Boros-hlm./Kis és Nagy Cigány-hlm./Hajás-domb Csóklya	Erdős: Ebesi ip. dombja/Szt. Miklós titulus Mértold/Ebesi Nagy-hlm. Szörös-hlm.	Földesi: Csőre-hlm. Denes-hlm. Gyilkos-hlm. Gyopáros-hlm./Kis és Nagy Inács-hlm. Kertős-hlm. Mogyorós/Magyar-hlm. Soma-hlm. Szil-hlm. Veres-hlm.
Földvár: Földvár	Földvár: Boros/Boros-hlm. Földvár Lyukas/Lukasz-hlm. Nagy Korhany-hlm. Péti-hlm. Rék-hlm. Sós-domb	Gáborfői: Földvár Hegyes-hlm. Kertős-hlm. Korhany-hlm.

Lyukas/Csenka"-hlm.
Nyilas/Nyilas-domb
Ortár-hlm.

Görbész:

Bágy-hlm./Kis
Büdös-hlm.
Harmashatár-hlm.
Rátót-hlm.

Haldobagos:

Darabos-hlm.
Földvár/Féldőben
Földvár/Szőlőben
Kecskeor/Kecskeor-hlm.
Szőlő/Szőke-hlm.

Haldobászörmény:

Asot-hlm.
Brassó/Nagy
Tucsi/Barakas-hlm.
Csep Péter-hlm.
Csinos-hlm.
Gát/Újgát-hlm.
Köves-hlm.
Nyerges-hlm./Kis és Nagy
Ördögös-hlm.
Pródi-hlm./Kis és Nagy
Strausz-hlm.
Sültős-hlm./Nagy
Széchenyi/Strausz/Nagy/M
eszőlő-hlm.
Szanyog-hlm.
Tucsi-hlm.
Telek-hlm.
Test-halom
Tető-hlm.
Törökmező-hlm.
Vidi-hlm./Kis
Zelemén ip. rom dombja

Kövecses-hlm.

Nagy-hlm.
Rezes-hlm.
Sárga-hlm.
Szőlő-domb/Nagy
Vágot-hlm.

Haldobaház:

Ápró halmok
Érős-hlm.
Kuck-hlm.
Lóki-hlm.
Kápolna-hlm.
Pálunka-hlm.
Tökös-hlm.

Haldunási:

Domaszeg-hlm.
Fűj-hlm.
Hort Károly-domb
Kakas-hlm.
Lopó-hlm./Kis és Nagy
Kosár-hlm.
Köves/Kövecses-hlm.
Mézesny-hlm.
Rék/Test-hlm.
Rehadt-hlm.
Sültős/Sültő"-hlm./Kis
Tedei/Teó-domb/ip. rom
Utasev/Lyukas-hlm.
Veres-hlm.
Zöld-hlm.

Haldobozó:

Vidi-hlm./Nagy
Vidi-hlm.
Arcus/Árkus-hlm.
Babó/Csász-hlm.
Barát/Bárdy-hlm.
Citra/Titra/Citrapal/Citru/
Cifra-hlm.
Csontos-hlm.
Földvár/Köppád
Giród/Giró-hlm.
Hegyes-hlm. I-II.
Járó-hlm.
Kánc-hlm.
Ké-halom/Déli és Északi-
hlm.

Köppád-hlm.
Kun Pál-hlm.
Kurtá-hlm.
Laponyag-hlm.
Lyukas-hlm.
Mihály-hlm.
Nyéki/Néki-halma
Papke-hlm.
Szörös-hlm./pyng.
Teknő/Kilátó-hlm.
Zöldes-hlm.

Haldoszáll:
Bás-hlm.
Bistó-hlm.
Juhász-domb
Hegyes-hlm./Kis
Hegyes-hlm./Nagy
Pány-hlm.
Sas-hlm.
Szörös-hlm.
Zips-hlm.
Zsíp-hlm.

Hencid:

Büdös-hlm.
Dűs-domb
Köbolyok/gyík-hlm.
Kő-domb
Mondó (Mundra Mihály)-
hlm.
Szecsek-hlm.
Testhalom/a Berettyó túl

Hortobágy:

Árpád-halom
Bajnok-hlm.
Belső-hlm.
Bivaly/Voi-hlm.
Boros/Borzás-hlm./Kis
Borzás-hlm.
Csécs (mocsár)-hlm.
Dertő-hlm.
Fátveg-hlm.
Gyovát-hlm.
Halás-fenek-hlm.
Hármas-hlm.
Kálta-hlm.

Kandra-hlm.

Kenderő-hlm./Kis és
Nagy
Kép-hlm.
Kettős-hlm.
Kincses-domb
Kis Borzák/Kis Borzák-
hlm.
Köves-hlm. I-II.
Közép-hlm.
Külseő-hlm.
Ludas lapos-hlm.
Ménés-hlm.
Pali-hlm.
Pápas-hlm./4 db
Sáros er-hlm.
Sas-hlm.
Szabados/Pájos-hlm.
Szász-hlm.
Szász-hlm.
Szász-hlm.
Tatárlesek/Kis;
Tatárlesek/Zsani négye-
sek/Tatárnyás/Négyes-
hlm.
Tornyó/Torn-domb
„Vökö-hármás”/Belső-
hlm.
Templom-hlm./Zsani ip.
romja

Hosszúaljú:

Akaszó-domb/hlm.
Álmos-hlm.
Csontka-hlm. I-II
Erdő-hlm.
Fülcs-hlm.
Gulaská/Hencz-hlm.
Hortvilágos-domb/
Lyukas-hlm.
Mészalás-hlm.
Sátor/Bajonta/Csiga-hlm.
Sima-hlm.
Sósó/Csáder/Kádár/Káplár-
hlm.
Kábat:
Akaszó-hlm.

Czankupul./Csontka Pál"-
hlm.
Sas-hlm./Hármas határ-
domb
Tatárlesek

Kismarjai:

Akaszó-domb
Ánok/Ánok-hlm.
Bika-domb
Bodzás-hlm.
Földvár
Halomsor
Kemeny/Kimel/Kincses-
hlm.
Korhán-hlm.
Ladányi/Adonyi-hlm.
Sütyi-halma

Komádi:

Juhász Kő-domb
Kő-domb/Belső és Külső
Pap Mihály/Diófá-hlm.
Templomhely

Konyár:

Akaszó-hlm./több/
Báha-hlm.
Éget-hlm.
Fél-hlm.
Gyopáros-hlm.
Korhán-hlm./Kis
Törvény-domb

Köröscsapó:

Borsó-hegy
Kis-hegy
Pallag-domb/Tökerc
dombja
Szőlő-domb

Légyvétel:

Halom-domb
Német-hlm.

Magyarthomori:

Kőnya-domb
Pusztai ip. helye

Mezőterd:

Buzsán-domb
Halom-domb

Mezősasi:

Kettős-hlm.

Miképes:

Cigány-domb/hlm.
Dóczi-hlm.
Kettős-hlm./7 db/
Mészáros-domb
Poci-hlm.
Róka-hlm./2 db/
Tatárlesek

Monostorpályi:

Akaszó-domb
Csillag-hlm.
Mező-hlm.

Nagyhegyesi:

Árczu Péter/„Asztupál”-
hlm.
Doka-hlm.
Hegyes-hlm./Nagy-hegy
Kadarc-hlm.
Koronás-hlm.
Nyuvendi-hlm.
Ny/Prince-hlm.
Pali-hlm.
Szálka-hlm./Kis
Szajgató-domb
Szörös-hlm.
Vajda-hlm.

Nagykeréki:

Csárda-domb
Éva-hlm.
Kégyő-hlm.
Szőlős-hlm.
Vár/műzeum területe

Nagybék:

Békás/Békés-hlm.
Berta-hlm.
Escró/Escrólyes-hlm.

Fekete-hlm.
Halomszer/Sólyom/Nagy
Rábe/Nagy-hlm.
Pusztu/Kis Rábe-hlm.
Rábe-hlm.
Telek-hlm.

Nádudvar:

Agh-hlm./Nagy
Agota-hlm.
Akasztó-hlm.
Belső-hlm.
Borsos/Borzas-hlm./Nagy
Boda-hlm.
Büte/Nagy-hlm.
Csibe/Csepe-hlm. I., II.
Csepe-hlm./Csipe-lyug.
Darras-hlm./Nagy
Deme-hlm.
Égett-hlm.
Énder/Eperjes/„Vavár”-
hlml.

Eperjes-hlm.
Fás-hlm.
Fül-hlm.
Halász-hlm.
Hegyes-hlm.
Kék-hlm.
Kőtes-hlm.
Kőves-hlm.
Külcsi-hlm.
Lapos-hlm.
Mályas-hlm.
Mihály-hlm.
Nádás-hlm.
Német-hlm.
Rab-hlm.
Sándorok-hlm.
Sebes-ér-hlm.
Sléte/Selet-hlm.
Sulyos-hlm.
Szabolcsók-hlm./Zab
Szeghár-domb/hlm.
Szelenács-hlm.
Szt. Iván/vány-hlm.
Tar-hlm.
Tök-hlm.

Pocsai:

Bátsony-hlm.
Cetkó/Cetkó”-
hlml./Buzás-domb
Ebed/Ebedvár-hlm. I.
Földvár I. Dűs-
vár/Tóvises/Hosszú-zug
IV.
Földvár II. -
Cselhezi/Pecostisztási-IV.
Kopasz-domb/2
db./Lőszertűz
Leponya-hlm./Arany-szeg-
hlml.
Leányvár/Földvár III.
Léti-hlm./Ebed-hlm. II.
Rákóczi vár helye/hajdani
IV. helye
Verme-hlm.

Polgár:

Ámde-hlm.
Asott-hlm.
Bégy-hlm./Kis és Nagy
Bata-hlm.
Bibic-hlm.
Bivány-hlm.
Bogát-hlm./Nagy
Boró-hlm.
Bosnyák/Bosnyák-hlm.
Császár/Nagy Homok-hlm.
Csősz-hlm./Kis és Nagy
Éperes-hlm.
Hortobágy-hlm.
Horti-domb
Kálvária-domb
Kápos-domb
Kassa-hlm.
Kengyel-hlm./Kis és Nagy
Kégyös-hlm.
Kőrös-hlm.
Lapos-hlm.
Mosó-domb
Szégyes-hlm.
Varga-hlm.

Bojár/Makkos-hlm. I.

Boldogasszony-
hlml./Temeleken
Borzas-hlm.
Hangács/Hangács/Hangos-
hlml.
Kelen/Eperjes-hlm.
Kenyeres-domb
Kertő-hlm.
Kertős-hlm.
Kertős/Kötös-hlm.
Makkos/Makkos-hlm. II.
Mértes-hlm.
Rév-hlm.
Sas-hlm.
Varradi-hlm.

Sárandi:

Baksa-hlm.
Csuka-hlm.
Dűs-domb
Két-hlm.
Korvó-hlm.
Laponyag-hlm.
Lentud-hlm.
Lyukas-hlm./Török-domb
Pallagó-hlm.
Szabó-hlm.
Szarka-hlm.
Testhalom/6 db.
Tiszta/Tekeres-hlm.
Tornyos-hlm.

Sárrudavari:

Balázs-hlm.
Békes-hlm.
Calkó-hlm.
Csallányos-hlm.
Donokos-hlm.
Ferenck/Fel-hlm.
Hangács-hlm./Kis
Kertős-hlm.
Nyársas-hlm.
Ökrös-hlm.
Or-hlm.
Poros-hlm.
Szabó-hlm.
Tikóc/Tikóc-ér-hlm.

Udvari-hlm.

Szentpéterez:
Csokus/Csokos-hlm.
Hent/Határ-hlm.
Kalapáló-domb
Kő-domb
Kovács-domb
Zakar-hlm.

Szerpi:

Balázs-hlm.
Bárvány-hlm.
Besenyő-domb
Csontkatorony-dombja
Pap-hlm.
Sánd/Send/End (?) -hlml.
Temele/dombja

Tedleni:

Teden-hlm.

Tépe:

Gál/Gál-hlm.
Halom-domb/Belső-hlm.

Tiszacsé:

Bonca/Bodza-hlm.
Cserpes-lyug.
Deák/Deák Fe-
renck/Ferenck-hlm.
Fülgörny/Fülgörny-hlm.
Gódoglyás-hlm.
Határ-hlm.
Helyő-hlm.
Kacsó/Kacsó/Karcsó-
hlml.
Kecskés-hlm./Nagy és
Hármas
Kertős-hlm.
Lyukas-hlm. I-II.
Mertöldes/Mely föl-
des/Ásott/Áluc
/Nagy Melyföldes-
hlml./„Művelgyes”-hlml.
Nagy/Varga-hlm.
Ocsa/Ocsa-hlm.
Orpólya-hlm.

Pata-hlm.

Puszlika-domb
Sólyom-hlm.
Széles/Szilas/Szilcs-hlm.
Vercs-hlm.

Ültér:

Jako-hlm.
Telek-domb

Üszentmargita:

Grüger/Kőrös-hlm.
Halmos-hlm.
Kertős-hlm.
Király-hlm.
Koponya-hlm.
Lyukas/Margita-hlm.
Margita-domb
Rossz-fül/Rosszfűlcs-hlm.
Szandalk-hlm.

Üllőesi:

Tikos-domb

Váncsod:

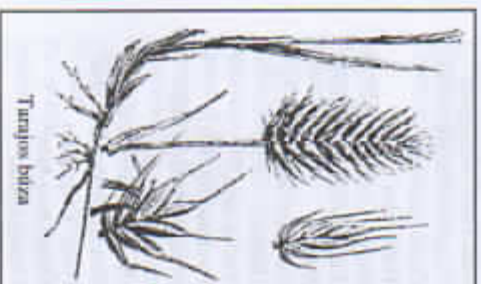
Szőlőskerti-domb

Zsakai:

Dunya-hlm.
Karlcseny-domb
Király-domb
Markó-domb
Orod-domb/Háromest-
hlml./Orod-falu
Vár-domb

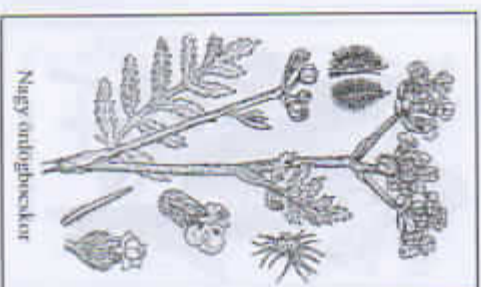
Debrecen környéke halmainak (kurgánjainak) növényzete

Debrecen város és közvetlen környéke két jól elhatárolódó geológiai-geográfiai tájon és ezáltal kialakult két növényföldrajzi egységben. Főrajzrások határán terül el. Nagyobbik része az ún. Nyírségense-re, míg a kisebbik darabja a növényföldrajzi Tiszántúrra (az ún. Crisicumra) esik. Az előbbi a 3000-4000 évvel ezelőti szinte teljes beerdősültsége, - amely a XVI.-XVII. századig tartott - de legfőképpen bukkakkal és egyéb falmakkal tarkított, változatos felszíne révén Kevésbé volt alkalmas az ősi kultúra bizonyos életvitelére, illetőleg rituálék végzésére, keletől hozott hagyományok gyakorlására. Az utóbbi viszont nemcsak síkság jellegű, de őshazájukhoz való hasonlóságánál fogva is alkalmas, s mindegyik készlet helye volt ezen népek letelepülésének és szokásgyakorlásának. Mai tudásunk szerint egyik-másik halom kora a késő kőkorszakig húzódik vissza, amely időszak a jégkorszak utáni (holocén, posztlaciális) felmelegedésnek csapadékosabb fázisára, az atlantikus fázisra tehető. Az Alföld többsége beerdősült, kimaradnak ebből a löszhátnak (a Nyírségben, a Duna-Tisza közén stb. a bukkatekők). Ezek a löszhátnak néha nagyobb kiterjedésűek lehetnek és fátlan löszpusztai rétek (gyeppek) tartották felszínüket. A messzebből feltételezhető ilyen hátak voltak alkalmasak a legősibb halmok kialakítására. Majd később az ún. „bukk I.” vagy szubborotált klímájú fázis a hővösödéssel lehetővé tette a tölgyesek majdnem teljes záródását, a gyertyán nagyobb mértékű és a bukk szórványos megjelenését az Alföldön. A liget és lápterők is egyre kiterjed-

Taraxacum officinale

tebbek lettek, víz és növényutánpótlást adva a szárazabb társulásoknak. Valószínűen ezen időszakra esik a kurgánok kialakításának többsége, amely némileg ellentétben a korábbi - legősibb halmokkal - már nem biztos, hogy kihasználhatta a fátlanúságot a löszhátnak, (utóbbiak, ha megmaradtak kulturális központoknak, akár több ezer évig is fátlanul tarthatók vágásokkal, legeltetésekkel, primitív földműveléssel) hanem kisebb erdőfirtásokat kellett végezniük, hogy felépíthetővé váljanak. Természetesen, mivel többségében temetkezési helyek is voltak, a legszárazabb, legmagasabb területeket keresték ezek a kultúrák, így megint nem egyszer löszháton, löszplatókon kezdtek munkálataikhoz, amelyek - mivel az Alföldön a folyók medré „gyorsan” és erőteljesen változott, legtöbbször a legnagyobb ilyen jellegű geomorfológiai képződmény maradt ki a folyóvíz erózióktól (a leghosszabb ideig is) és mellettük egyaránt a legmélyebb medrek alakultak ki. A halmok ilyen módon nemcsak vízmentesen, magasabban lehetnek környezetüknél, de állandó vagy időszakos felszíni vizek (vízfolyások) is határolták őket. Más jelentősége is lehetett az ilyen kurgánlelőhelyeknek. Egyfelől így a halom egy magaslatról emelkedhetett. (Eznek jelentősége volt a kultúra követő népek életében pl. vallási szokások, áldozó és megfigyelőhelyek őrző és hírdőként lehetővé tevő pontok is lehetnek, de jelezték a szomszédos, esetlegesen ellenséges népeknek is a környezetükből kiemelkedve a birtokhatárt, szent helyet, stb. is.) Másfelől a kultusznak mindegyike jelen volt a víz közelségével. Nem ritkán valószínű emberi települések is voltak mellettük, amely állandóította a közvetlen környék erdőmentességét. Az is lehetséges, hogy tenyésztett növényevő állattalakkal rendszeresen és következetesen legeltették a halmokat, de csak bizonyos időszakokban, s mivel ezek funkcionális - beerdősítést megakadályozó - legeltetések voltak, deklán vagy hosszasan tartózkodni nem engedték állataikat, (deklésre amúgy is alkalmasan volt), így tiltápos, erdőzóna nem történhetett.

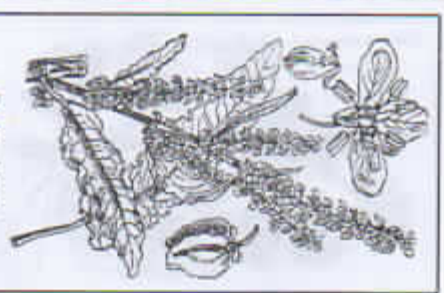
Nagy őrtöltőborsó

Flóra és vegetáció történeti szempontból viszont lényeges, hogy ilyen módon - mivel több száz halom volt az Alföldön - jelentős területek maradtak fátlanul, rejtőmunkát (menedékeket)

nyújtva a fényigényes lágyszárú lősnövényeknek sok-sok esztendőn keresztül. Valószínű, hogy a bronzkor emberének a nomád állattartásna még nem kiemelkedő fontosságú, de azt viszont bizonyosan tudjuk, hogy a viszonylag kicsiny népesség, kis területeken, de rendszeres földművelést folytatott. Ezt bizonyítják a pollen (virágpor) vizsgálatok során előkerült „kulturációsok” ill. pollenjeik és Európa ill. Eurázsia más vidékein őshonos gyomnövényeink virágporai is. Így hihető, hogy ekkor jutottak el először Kelet-Európa egy vagy több éves - ma már néha ritka (pl. Rumex, Chenopodium fajok) - gyomnövényfajai az Alföldre (Tiszántúrra). Ezeknek az erdőten területeknek a jelentőségét nem szabad túlértékelnünk mindenhol. A csapadék ugyan kevesebb volt mint a már említett atlantikus („Keveret folyóeset”) fázisban, de hűvösebb is volt, így sok helyen teljesen záródtak a tölgyesek, megnőtt a tölgy - kőris - szilveerdők aránya és elterjedtek a hegyvidéki lágyszárú növények az erdőkben. Viszont azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a növényföldrajzi Tiszántúli (Crisicum) - a hegyvidékekkel és dombos ill. buckásterületekkel határolt, valamint vízközlési részsein kívül - nem kicsiny felszínnek maradtak fátlanul továbbra is, így a lőszhátak, szikes zárványok, folyóerőzóiók, néhol homok és lőszgarmadák, buckák, s a már említett emberi kezdeti földművelések, erdőirtások is. Tehát ez a korszak is, többek között a halmokon továbbra is megtartotta a lágyszárú fényigényes lőszfloráját ill. vegetációját, sőt pontosan itt egyre jobban kiterjedtek területei. E látszólag ellentmondásos kép alapján megállapíthatjuk, hogy az Alföld a jégkorszak után a

„jegbeerdősültebb” korszakának idején sem volt teljesen zárt erdővel fedett, antropogén hatásoktól mentesen sem, s az itt lévő emberi kultúrák még fokozták az erdőssztyeppre később pusztává válását, s ebben a kurgánoknak és az őket építő népeknek is szerepe volt!

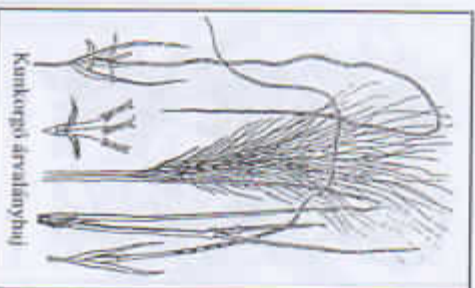
Haladva az időben, a holocén utolsó, ún. szubatlantikus fázisában - mely a jelenkorba nyúlik - a klíma néha csapadékosabb (elsősorban Nyugat-Európában), néha szárazabbá vált, hűvösebb és felmelegedő időszakok váltogattak egymást. Az emberi tevékenység egyre jobban éreztette hatását. Az erdőirtásokkal visszaszorultak a hegyvidéki lágyszárú növények - de a

Rudra hirtum

egyértelmű is - az Alföldről és az ezzel járó szárazodással egyre elterjedtebbé válnak a sztyepei pásztorfajok. Az újabb emberi kultúrák, a népvándorlás sokszor hasonlóan kezelte a régebbi korok halmait, kultikus (temetkezési, áldozati) helyeknek, stratégiai pontoknak használták, sokszor nem engedte beerdősülni ill. nem erdőstette be. A legeltetések a nomád népek beáramlásával egyre intenzívebbé váltak. Ekkor lehettek - bár koránsem olyan mértékben, mint később - a túllegetés és sirtáblások által a kurgánokon lévő ősi lőszgyepek első degradációi. Érdekes, hogy az akkori sztyepei fauna - elsősorban rágesztők (pl. ürgek, hörcsögök stb.) - elszaporodása révén a halmok beerdősülése szintén akadályoztatott. (Bár valószínűleg e jelenség már a korábbi időkben is meg volt.) Az első nagyobb mértékű, botanikai értelemben veti bolygatást valószínűleg a honfoglalás előtti évszázadokban érték át a halmok, - főleg a lankás, nagyobb kiterjedésűek - amikor is megpróbálták szántással feltörni őket. Ez fokozódott - az államalapítástól - a középkorban, amikor bizonyos területek feltörésére is elhordták földművegüket, de egészen a múlt század végéig sok megőrizte eredeti növényzetét, sokszor álméntve néhány száz méterreltérre a környék lősnövényzetét is. Gyakran halmterületekre estek a halmok, - a leírt geomorfológiai okok miatt - ez a helyzet is védelmi szolgált a megbolygatás ellen. Az első kővekezelés sorcsapást akkor mérte rá az ember, amikor ugyanezen időponttól ill. századunk elejétől, rendeltetleg leyekezik beerdősíteni őket, - „hasznosíthatatlan” megjelölésük miatt - s ez sajnos szinte csak akáccal történt.

A második csapás a mezőgazdasági és egyéb erdőgépek megjelenése volt, amelyek révén órák alatt lehetett elbontani, letérni, felszántani azokat! Ez az intenzív mezőgazdaság, (útépítés és tájrendezés is) amely által a megnaradtak, megkisebbedtek, elgyomosodtak. Ehhez kapcsolódik egy sajátos jelenség is. A róka-kiszerelva eredeti, nyugalmas életterületből, kolonéknak alkalmas helyek keresése közben, jó meenedéket találhat a kurgánokon, amelybe sokszor két-három lyukat is kaparnak, s ezzel a talajbolygatással rendszeresen lemtartva a halmok gyomosodását. (A nagy mennyiségű hőrség ugyanazt okozza, telézve még ezt a táplálékönvények

Kunkorpi árszálányhaj

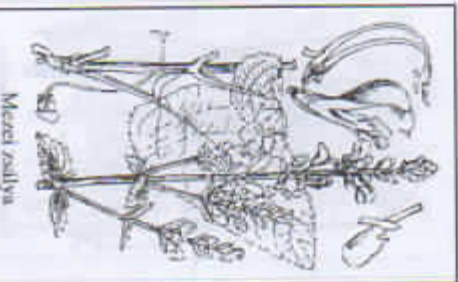
elhullajtott, majd gyomossító megvitavált) Hangsúlyozom, erről sem a rókák (és a hörszögök) tehetnek, hanem az ember!

Ezek a történelmi előzmények jellemzik Debrecen környékének halmait is.

Flóratörténeti szempontból két természetes tényező módosította ezek növényvilágát, az egyik a Nyírség közelsége, amelynek a révén flórájuk nemcsak a löszre jellemző fajokból állt. Ennek közéleti-talajlani előzménye, - és ez egyben a másik tényező is - hogy nemcsak „tisztán” löszön képződött talajból hordták össze építőik, hanem néhol e talaj létrejöttében, ha kicsiny százelekben, de a homok is részvett.

Igy fordulhat elő pl. a deres fényperje (*Koeleria glauca*) a még tönkre nem tett kurgánok egyik-másikán. Ezért a jégkorszak után, részben a középhegységekből (Északi-Középhegység, Erdélyi-Szigethegység, stb.) az Alföldre visszatelepült növényzet által népesül be [pl. barázdas cserkesz (*Festuca rupicola*), magyar szegfű (*Dianthus pontederac*) stb.], majd a klímaváltozásokkal valószínűen keleti [pl. ligeti zsályá (*Salvia nemorosa*) stb.], (Kontinentális: pontuszi) [pl. kakukkfű-fajok-*Thymus* spp.] és déli (mediterrán, illir-balkáni) [pl. mezei zsályá - *Salvia pratensis*] és ezeket a területeket elterjedésében összekötő [pl. ékes vassvirág - *Xeranthemum annuum*] flóracsoportok is eljutnak a kurgánok legjőre. Három-négyezer évvel ezelőt megkezdődött - mint írtam - az ember által terjesztett - nem ritkán gyomművelőfajok - bejutása. Az amerikai haszonnövényekkel a XVII. majd a XIX. századtól rohamosan az újvilági gyomfajok is megkezdtek „hódító útjukat” (disznóparéjok, ligetszpek), amelyeket „megkoronáz” századunkban néhány

„új” faj behurcolása (parlagfű) ugyaninnen. Az eredetileg kontinensünk más részén elterjedt rövid életű (gyom) növényfajok többsége nem képes az ösgepek struktúráját „megbontani”, s ha a degradáció megtörténik, akkor az cselek többségében hamar kiszorulnak, vagy nem változtatják meg annyira a társulástani és versengési viszonyokat. Ugyanígy nem képesek önállóan megtenni ezt többségében az újvilági fajok sem, de az első sorban emberi eredetű lepusztítások (pl. mechanikai: szántás, elhordás, vagy vegyi: kemikáliák), amelyek úgy ütnék napjainkban folyamatosan, alkalmat adnak a teljes

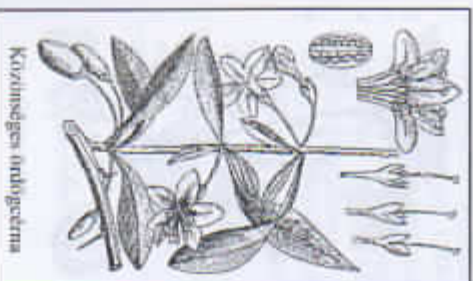
Mezei zsályá

botanikai degradációra, e fajok állandó fennmaradására. Így ma a tárgyalt területünk halmainak nagy többsége - sajnos! - botanikailag elszegényedett, nemcsak értékes - védett - fajok nincsenek, de még a löszgepek társulásai sem találhatók meg rajtuk vagy „felismerhetetlenek”! Az erdősítések itt is megették hatásukat, nitrofil gyomművelőflórát állandósítva.

A nagyüzemi szántások révén nád (*Phragmites australis*) gyöktörzsek kerültek a halmok közélébe, ahol leggyökeresedve, néhol teljesen befedték azok felszínét. Több kurgán magassági pont - ami védelmet jelenthetne - de a felhelyezése e műtárgyaknak nem mindig volt helyes. Néhol - bár itt ritkán - bálvány v. cecetára (*Ailanthus altissima*) is akadtunk a halmokon vagy ezek közelében. Itt kell megjegyeznem, hogy nagy valószínűséggel ez a faj nem volt ősi jelzőfa (mint szentfa), hiszen nem őshonos nálunk, és csak az 1750-es években hozták be hazánkba.

Uralkodó gyomfajai közül - melyek néha teljesen „torzítják”, kiszorítják az eredeti növényközösséget - a közönséges ördögcečna (*Lycium barbarum*), a fehérkacé (*Robinia pseudacacia*), a hamvas szeder (*Rubus caesius*), a nagy ördögboeskor (*Caulis latifolia*), a folos bürök (*Conium maculatum*), a sarlófű (*Falcaria vulgaris*) stb. említendő meg. Védett faji még nem találunk (valán a selymes boglárka - *Ranunculus illyicus* - még feltűnhet, mivel távolabbi halmon már rákadunk!) és háborítatlan vagy természetközeli társulást (pl. löszpusztlagyp - *Salvia - Festucetum rupicolae*, taréjos buzafüves - seprőfüves löszfalpionir társulás - *Agropyro - Kocheitum prostratum*; löszlegelő - *Cynodonti-Poetum angustifolium*); és ezek származékait csak néhány kurgánon lelünk fel. Az értékesebb fajok közül fel kell sorolni a mezei zsályát (*Salvia pratensis*), a ligeti zsályát (ez a gyakoribb itt) (*Salvia nemorosa*), a kukorogó árvalányhaját (*Stipa capillata*), a barázdas cserkeszt (*Festuca rupicola*), a deres fényperjét (*Koeleria glauca*), a rekettyelevelű gyűjöványfüvet (*Linaria genistifolia*) stb.

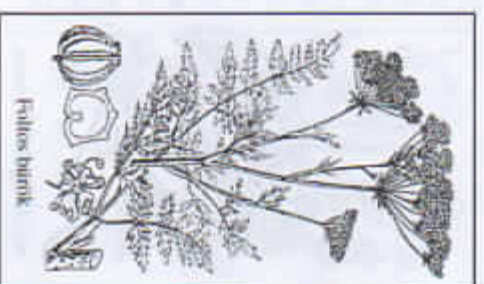
Sajnos a pusztulás nem lehet csodálkozni, hiszen itt még annyira sem tartották az utóbbi évtizedekben tiszteltbe a kurgánokat, mint a Hortobágyon és a Nagykunságban. Nagyon sokat oly mértékben körülzártak, hogy sok-

Közönséges ördögcečna

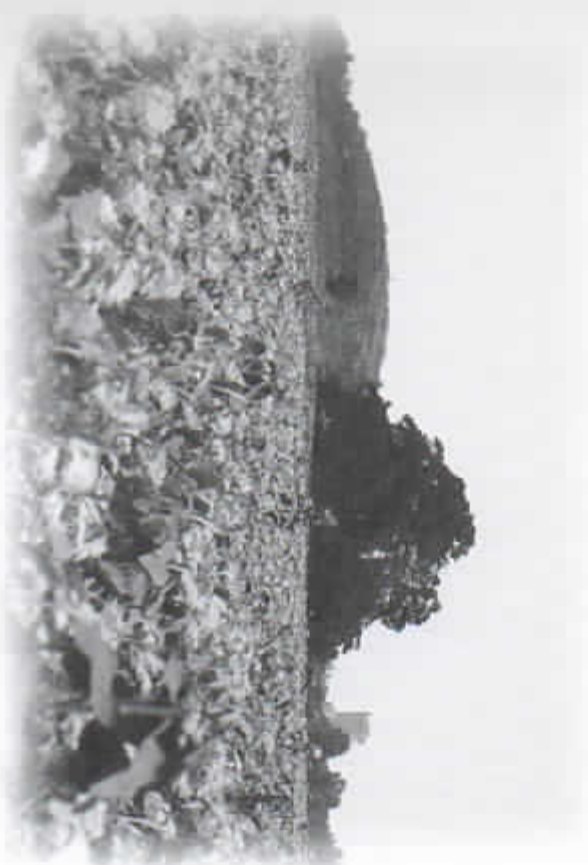
szor megmáshataltan falként, csonkán, „láb” nélkül meredeznek a környező vidékre! Utolsóként a botanikai rekonstrukciójuk lehetőségét kellene megemlíteni, amely az esetek egy apróbb részében viszonylag könnyen megoldható, hiszen a kurgánon vagy annak közelében jelen vannak a jellegzetes lösznövényfajok forrást (propagulumot) képezhetnek. Jelenős feladat, hogy a gyomosodás még enyhe mértékű ill. nincs gyom utánpótlás, valamint nem folytonos a talajbolgálás és erózió. (Némileg megfelel e kritériumoknak például a már védett Kamarráshalom)

A többi, legegyszerűbb esetben a rekonstrukció nagyon komoly munkával, anyagi- és erőldozattal járhat, amikor is a legfontosabb lösznövényfajokat el kell ide juttatni, több éves (évtizedes) gyomtalantással párhuzamosan. Az eljuttatás lehet mesterséges szaporítás utáni beültetés ill. helyben vetés és ezek - pl. öntözéses - gondozása néhány évig. A pázsítfűfélék helybenvetéssel beelepíthetők, de terméseik előteremtése (begyűjtése, megtermelése) nem kis feladat. Ugyanez a helyzet a viszonylag közönséges kétszikű növényekkel (pl. zsályák, vasvirág stb.). A ritka (unikális) fajok viszont mesterséges szaporítással kerülhetnek be egy már meglévő, némileg visszalaktott lösznövényi életközösségbe. Fellelvezésen és saját ilyen jellegű kutatásaim alapján állíthatom - hogyha nincsenek zavaró tényezők - legalább egy-két évtizedes munkálkodás után várható egy-egy halom növényzetben változás, ezen segítségekkel együtt is! Tudván, hogy ez bizonyos összefogással elérhető néhány esetben, biztatok mindenkit akit segítheti e törekvéseinket!

Felhasznált irodalom

- ANDRÉANSZKY Gábor: Die Flora der sammlischen Stufe in Ungarn. Akad. Kiadó, Budapest, 1959.
- BUCKA László: Gáborján, Henclida és Szentpéterszeg határainak teljes kiemelkedései, ártéri és földvárjai. (In: Rácz, Z. szerk.: Örökségünk: Gáborján, Henclida, Szentpéterszeg) Rácz E. Debrecen, 1996, 43-72.
- GÉCZY Barnabás: Ösnövénytan. Tankönyvtársulat, Budapest, 1972.
- JÁRAINE-KOMLODI Mária: Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációjátörtenéhez. Bot. Köz. 53., Budapest, 1966, 194-201.
- PAPP László: Gáborján, Henclida és Szentpéterszeg élővilága. (In: Rácz, Z. szerk.: Örökségünk: Gáborján, Henclida, Szentpéterszeg) Rácz E. I. Debrecen, 1996, 29-42.
- PAPP László: Adatok a Közép-, a Dél-Nyírség és környékének botanikai értékeiről IV. Msc. 1996.
- PAPP László: Botanikai felmérések a Debrecen környéki és debreceni kurgánokon és egyéb halmonokon. Msc. 1996.
- PÉCSI Mihály: (szerk.) A tiszai Alföld. Akad. Könyvtársulat, Budapest, 1969.
- PRISZTER Szaniszló: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve VII. (kiegészítések és mutatók a Soó... I-VI kötethez) Akad. Könyvtársulat, Budapest, 1985.
- SIMON Tibor: A magyarországi edényes flóra határozója. Harsztok, virágos növények. Tankönyvtársulat, Budapest, 1992.
- SOÓ Rezső: Die Vegetation und Entstehung der ungarischen Puszta. J. Ecology 17, 1929, 329-350.
- SOÓ Rezső: Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzen-gesellschaften I. Acta Bot. Hung. 3, 1957, 317-372.
- SOÓ Rezső: Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzen-gesellschaften II. Acta Bot. Hung. 5, 1959, 473-500.
- SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI. Akad. Könyvtársulat, Budapest, 1964-1980.
- TÓTH Albert: Szőlők künhalmai I-II-III. A Szőlők Megyei Levéltár füvkönyve. Szőlők, 1988-1990.
- TÓTH Albert: A künhalomokról mal szemmel. Természeti Búvár 51., 1996, 32-34.
- VADÁSZ Elemér: Magyarország földtana Akad. Kiadó, Budapest, 1960.
- ZOLYOMI Bálint: Magyarország növényföldrajzi fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. Magy. Tud. Akad. Biol. Oszt. Köz. I. Budapest, 1952.
- ZOLYOMI Bálint: Földvárak, sáncok határmezsgyéi és a természetvédelem (A Csécszölők és az Alföld ősi növényzete) Természeti Világnézet, 1969, 550-553.

A Kamarás-halom Debrecen határában

Veszélyben a debreceni Baza-halom!

Kiadja a Dél-Nyírség-Bihari Tájékoztatói Egyesület

Feladás kiadó: Gyarmathy István

A kiadást gondozta a Rácz Építész Iroda Bt.

Rácz Zoltán

Képfeldolgozás: AppleScan Reprodukciós Stúdió

Kóós Tibor-Törőcsik László

Nyomdai munkálatok: LITOGRAFIA Nyomda

Feladás vezető: Vécsei Tibor

Készült Debrecenben, 1996-ban.